

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΠΟΥΛΙΑ

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Τὸ πρόβλημα τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στὸν Μεσαίωνα μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπισθῇ βασικὰ μέσα ἀπὸ μιὰ διττὴ προοπτικὴ: ὡς μία μερικὴ ἄποψη τοῦ γενικωτέρου φαινομένου τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, δηλ. τῆς συνεχείας ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα στοὺς Μέσους χρόνους¹, ἢ ὡς φαινόμενο προϊούσης διαφοροποιήσεως τόσο ἀπὸ ἐθνολογικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ κοινωνικο-πολιτικὴ ἄποψη. Ἐὰν γιὰ τὴν δυτικὴ ἱστοριογραφία τὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀποτελεῖ ἡ προσπάθεια νὰ καθοριστοῦν ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ συνεχείας μεταξὺ ἀρχαιότητος καὶ Μεσαίωνα —συχνὰ γίνεται λόγος γιὰ ἓνα «ρῆγμα» μεταξὺ τῶν δύο ἐποχῶν, ποὺ βρῖσκει τὴν ἔκφρασή του στὴν προσπάθεια νὰ καθοριστοῦν τὰ χρονικὰ ὅρια²—, ἔχομε στὴν Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη

1. Πρέπει νὰ ἰδῆ κανεὶς τὸν σχετικὸ προβληματισμὸ στὸν συλλογικὸ τόμο *Kulturbruch oder Kulturkontinuität im Übergang von der Antike zum Mittelalter*, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Paul Egon Hübinger, Darmstadt 1968 (= Wege der Forschung, Bd. CCI), ποὺ εἶχε ὡς ἀφετηρία τὴν ρηζικέλευθὴ ἐργασία τοῦ A. DOPSCH, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen*, I. Teil (1918). Ὁ Dopsch διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι παρ' ὅλες τὶς καταστροφὰς ποὺ ἔφεραν οἱ μεγάλες μεταναστεύσεις ὑπάρχει μία σαφὴς ἀδιάκοπη συνέχεια μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου. Τὸ βιβλίο αὐτό, ποὺ ἐκδόθηκε συγχρόνως μὲ τὸ βιβλίο τοῦ OSWALD SPENGLER, *Der Untergang des Abendlandes* ('Ἡ παρακμὴ τῆς Δύσεως) Βιέννη 1918, κρίθηκε πολὺ θετικὰ σὰν μία ἀπάντηση ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἐνδὸς αὐστηροῦ ἱστορικοῦ στὴν πολιτιστικὴ ἀπαισιοδοξία (Kulturpessimismus) τοῦ Oswald Spengler. Γιατὶ ἡ ἰδέα τῆς παρακμῆς τῆς Δύσεως συνειδητοποιήθηκε κάτω ἀπὸ τὴν φοβερὴ ἐντύπωση ποὺ δημιούργησε ἡ πτώση τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἐνῶ τὸ μέλλον τῆς Εὐρώπης προεξοφλήθηκε ὡς ζοφερὸ μέσα ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῶν «σκοτεινῶν αἰώνων» (Dark Ages) τοῦ Μεσαίωνα.

2. Ὡς πρὸς τὴν διαίρεση τῆς ἱστορίας σὲ περιόδους, τώρα χρησιμοποιεῖται καὶ ὁ ὅρος «περιοδισμὸς ἢ περιοδολόγησις τῆς ἱστορίας». Σημαντικὲς παλαιότερες ἐργασίες περιλαμ-

ὅσον ἀφορᾷ τὸ Βυζάντιο, τὸν κληρονόμο τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: πῶς μπορεῖ κανεὶς μὲ βάσῃ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα νὰ προβῆ στὸν καθορισμὸ τῶν περιόδων μὲ ἀφετηρία τὴν γνωστὴ διαίρεση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας σὲ ἀρχαιότητα, Μέσους καὶ Νεώτερους χρόνους, πρὸ παντὸς ἂν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψῃ του ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ διαίρεση θεωρεῖται συμβατική.

Αὐτὸ ἰσχύει κυρίως γιὰ τὸν ὄρο «Μεσαιώνας» ποῦ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶχε ἓνα ἀρνητικὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο σιγὰ σιγὰ ἀποβάλλει, γιὰτὶ ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς ἔρχεται ἐρευνητικὸ ὕλικὸ καὶ χρησιμοποιοῦνται πραγματικὰ κριτήρια γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ αὐτῆς τῆς φάσης τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας. Αὐτὰ τὰ κριτήρια διαφέρουν ὡς ἓνα σημεῖο ἀνάλογα μὲ τὴν μεθοδολογικὴ καὶ ἰδεολογικὴ τοποθέτηση τῶν διαφόρων ἱστορικῶν μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἔννοια «μεσαιωνικός» νὰ παρουσιάζεται προβληματικὴ καὶ συγχρόνως νὰ τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτηση ἡ ἐνότητα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας. Αὐτὸ συμβαίνει ὅταν τὸ κριτήριον ποῦ χρησιμοποιοῦμε γιὰ νὰ χαρακτηρίσωμε μιὰ περίοδο ὡς «μεσαιωνικὴ» εἶναι πολὺ στενόν.

Ἄλλὰ πρὶν ἀναφερθοῦμε στὸ πρόβλημα τοῦ Μεσαιῶνα σὲ σχέση μὲ τὴν Νοτιοανατολικὴν Εὐρώπῃ πρέπει νὰ καθορίσωμε πιὸ συγκεκριμένα τί ἐννοοῦμε μὲ τὴν ἔκφραση «τέλος τῆς ἀρχαιότητος», γιὰτὶ αὐτὴ δὲν εἶναι μονοσήμαντη. Μπορεῖ κατ' ἀρχὴν νὰ σημαίνει

βάνονται στὸ συλλογικὸ ἔργο *Zur Frage der Periodengrenze zwischen Altertum und Mittelalter* (1963) ποῦ ἐκδόθηκε πάλι ἀπὸ τὸν Paul Egon Hübinger. Ἡ πρώτη ἐργασία εἶναι τοῦ A. v. GUTSCHMID, «Τὰ ὅρια μεταξὺ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαιῶνα» (1863). Ὁ Gutschmid θέτει τὸ πρόβλημα τῶν περιόδων τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας τόσο σὲ σχέση πρὸς τὸν Δυτικὸν κόσμον ὅσο καὶ σὲ σχέση πρὸς τὸ Βυζάντιο μὲ μεγάλη δξυδέρκεια καὶ παρ' ὅλο ὅτι μερικὲς ἀπόψεις του περὶ τοῦ Βυζαντίου εἶναι πεπαλαιωμένες, ὅπως εἶναι ἄλλωστε καὶ φυσικόν, ὁ προβληματισμὸς του στὸ σύνολόν του δὲν ἔχει ξεπεραστεῖ. Ἐξ ἄλλου ἡ δηκτικὴ του κατὰ κάποιον τρόπο παρατήρηση σχετικὰ μὲ τὴν χρῆση τῆς ἐλευθερίας τὴν ὁποία ἔκανε ὁ «Klassische Nachwuchs der Byzantiner» γίνεται κατανοητὴ ὅταν κανεὶς σκεφθῆ, ὅτι τὸ ἄρθρον γράφτηκε ἓνα χρόνον μετὰ τὴν καθάρση τοῦ Ὁθωνοῦ (σ. 12). Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι αὐτὸς ὁ τόμος, ποῦ περιέχει σημαντικὰς ἐργασίας καὶ ποῦ κάθε μιὰ ἀποτελεῖ μιὰ κριτικὴ τοποθέτηση ἀπέναντι στὴν προηγούμενη, κλείνει μὲ τὴν ἐργασία τοῦ FR. VITTINGHOFF, «Die Bedeutung der Sklaven für den Übergang von der Antike ins abendländische Mittelalter» (σελ. 358-366). Γιὰ τὸν ὅλο προβληματισμὸ γενικώτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ E. P. HÜBINGER στὸν ἴδιον τόμον (σελ. 145-205 καὶ εἰδικὰ σελ. 146-148 καὶ 161-165).

ὅλη τὴν φάση πού εἶναι γνωστὴ ὡς ὕστερη ἀρχαιότητα³, πού ἀποτελεῖ ἓνα μεταβατικὸ στάδιο στὰ πλαίσια τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, ἢ τὸ πραγματικὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος, μιὰ σχετικὰ μικρὴ περίοδο μεταξὺ τοῦ τέλους τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καὶ τοῦ πραγματικοῦ μεσαίωνα μὲ τὶς τρεῖς του φάσεις: Πρώιμος, Ἄνω καὶ Ὑστερος Μεσαίωνας (Frühmittelalter, Hochmittelalter, Spätmittelalter). Ἄν θεωρήσωμε τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ὡς μία φάση τῆς ἀρχαιότητος μὲ ὅλη τῆς τὴν ἰδιοτυπία, γιατί παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ πού μπορούμε νὰ τὰ καθορίσωμε μὲ σαφήνεια, τότε ἡ μεταβατικὴ ἐποχὴ ἐμπίπτει μᾶλλον στὴν ἐπόμενη χρονικὴ περίοδο, ὅπου οἱ διαφορὲς μορφὲς εἶναι ἀκόμα ρευστές. Ἡ μεταβατικὴ ἐποχὴ συνδέεται μὲ τὴν ἔννοια «σκοτεινὴ» χωρὶς αὐτὸ νὰ περιέχῃ ὀπωσδήποτε μιὰ ἀξιολογικὴ κρίση. Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες εἶναι ἀκριβῶς οἱ μεταβατικὲς ἐποχές. Βέβαια κάποτε ὀλόκληρος ὁ Μεσαίωνας θεωρεῖτο σκοτεινὸς καὶ «μεταβατικὸς» ἀνάμεσα στὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς Νέους χρόνους κατὰ κυριολεξία. Ἄλλὰ ἡ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ χαρακτηρίζονταν ἐπίσης ὡς σκοτεινὴ, ὅσο γνωρίζαμε λίγα γι' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ὅσο δὲν διαθέταμε ἀρκετὰς πηγὰς καὶ ἄλλα τεκμήρια. Τώρα ἡ ἔννοια τοῦ σκοτεινοῦ καὶ μεταβατικοῦ πῆραν μιὰ διαφορετικὴ σημασία: ἕως ὅτου οἱ νέες τάσεις ἀποκτήσουν μιὰ μορφοποιητικὴ ἰσχὺ, ὥστε νὰ χαρακτηρισθῶν ὡς μία νέα ἐποχὴ, ἀπαιτεῖται κάποιον χρονικὸ διάστημα, τὸ ὁποῖο ἐμπεριέχει καὶ τὴν ἔννοια τῆς σιωπηλῆς δημιουργίας. Αὐτὸ τὸ διάστημα μπορεῖ νὰ εἶναι μεγαλύτερο ἢ μικρότερο ἀνάλογα μὲ τὶς ἐκάστοτε συνθῆκες. Ἐπίσης οἱ ἐξελίξεις στοὺς διαφοροὺς το-

3. Παράβαλε ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 157-159 καὶ H. AUBIN ὁ ὁποῖος στὴν ἐργασία του *Die Frage nach der Scheide zwischen Altertum und Mittelalter*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 94, γράφει χαρακτηριστικὰ: Ἄν καὶ ὁ ὅρος «μεσαίωνας» ἀποτελεῖ μιὰ ὀνομασία πού προδίδει ἀμηχανία καὶ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀρνηση μίας αὐτόνομης ἀξίας, πρὸ πολλοῦ ὅμως ὁ ὅρος πῆρε ἓνα θετικὸ περιεχόμενον καὶ ὑπάρχουν τώρα διαφορὲς τὸ πολὺ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἱεράρχηση τῶν διαφόρων παραγόντων...». Γιὰ τὴν ἔννοια μεσαιωνικὸ καὶ τὰ ὅριά του βλέπε μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐργασία τοῦ Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, «Ἡ Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ Τουρκοκρατία», Ἀθήνα 1954 (σελ. 34-52), ἐνῶ σὲ μιὰ ἄλλη ἐργασία, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 53-75, «La prise de Constantinople. Tournant dans la politique et économie européenne», καθορίζει τὰ κριτήρια τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη κατὰ τὸν καθορισμὸ τῶν περιόδων.

μεῖς (κοινωνικούς, πολιτιστικούς, θρησκευτικούς), ὅπως ἐπανειλημμένα ἔχει τονισθῆ ἀπὸ διάφορες πλευρές, δὲν συντελοῦνται πάντα παράλληλα. Ἔτσι καὶ τὰ ὅρια μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐποχῶν δὲν εἶναι γιὰ ὅλες τὶς περιοχές καὶ γιὰ ὅλους τοὺς λαοὺς τὰ ἴδια. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐπικαλύψεως δύο βασικῶν ἐννοιῶν τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, γιὰ τὴν ἐννοια τῆς ἐποχῆς καὶ τὴν ἐννοια τῆς ἐξελίξεως, οἱ ὁποῖες εἶναι οὐσιαστικὲς γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται στὶς δομές καὶ ἐμφανίζεται ὡς στατικὴ ἐννοια, γι' αὐτὸ καὶ δύσκολα συλλαμβάνεται τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν μιὰ ἐποχὴ στὴν ἄλλη, ἐνῶ ἡ ἐννοια τῆς ἐξελίξεως εἶναι δυναμικὴ καὶ συνδέεται μὲ τὴν ἐννοια τῆς συνεχείας. Ὁ ἱστορικὸς χρόνος εἶναι ὁ κοινὸς παρονομαστῆς (Koeffizient), ὅπου οἱ δύο ἐννοιες «ἐποχὴ» καὶ «ἐξέλιξη» συναντῶνται. Ἐγκεῖται στὴν ἴδια τὴν φύση τοῦ ἀντικειμένου ὅτι κάθε ἱστορικὸς ἀνάλογα μὲ τὸν προβληματισμὸ καὶ τὸ ἐρμηνευτικὸ του πρόγραμμα νὰ ἀξιολογῆ καὶ νὰ δίδῃ μεγαλύτερη σημασία στὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἐννοια, στὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο παράγοντα.

Σχετικὰ μὲ τὴν Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη ἔχομε μιὰ πρόσθετη δυσκολία γιὰ νὰ βροῦμε κοινὰ κριτήρια γιὰ νὰ χαρακτηρίσωμε τὶς ἐποχές, γιὰτὶ ἐδῶ ὑπάρχουν βαθύτερες ἀντιθέσεις τόσο ἀπὸ ἐθνολογικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ πολιτιστικὴ ἄποψη. Θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς ὅτι οἱ διάφορες κοινωνικὲς ομάδες δὲν ἀνήκουν στὸν ἴδιο ἱστορικὸ χρόνο. Ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ ἔχομε ἕνα πολὺ ἀνεπτυγμένο πολιτικὸ μόρφωμα, τοῦ ὁποῖου ἡ ὀργάνωση μὲ τὸν κρατικὸ μηχανισμό ἀποτελεῖ τὸ ἀποτέλεσμα μακραίωνης ἐμπειρίας καὶ λύσεων, ποὺ ἀνταποκρίνονταν στὸ τεχνικὸ ἐπίπεδο τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου· ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔχομε ἐθνικὲς ομάδες, ποὺ βρίσκονται σὲ πρωϊμότερο ἐπίπεδο κοινωνικῆς ἐξελίξεως, τόσο ἀπὸ πολιτικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ πολιτιστικὴ ἄποψη. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀρχαϊκὴ κοινωνία ἡ ὁποία δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν διείσδυση καὶ ἐγκατάσταση σλαβικῶν καὶ ἀλταϊκῶν φύλων στὴν Χερσόνησο τοῦ Αἴμου. Στὴν Δύση ὑπῆρχαν διαφορὲς ὡς πρὸς τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο μεταξὺ τοῦ παλαιοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ τῶν φύλων γερμανικῆς προελεύσεως κυρίως, ἀλλὰ μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ Δυτικοῦ Ρωμαϊ-

κοῦ κράτους δὲν ὑπῆρχε κανένας ἰσχυρὸς πολιτικὸς θεσμὸς, ποὺ μποροῦσε νὰ λειτουργήσῃ ὡς σημεῖον ἀποκρυσταλλώσεως τῶν διαφορῶν στοιχείων. Βεβαίως ὑπῆρχε ὁ ἐκκλησιαστικὸς θεσμὸς, ἡ παπικὴ ἐξουσία καὶ σὲ λίγο ἐπρόκειτο νὰ δημιουργηθοῦν νέοι πυρῆνες πολιτικῆς ὀργανώσεως, ἀλλὰ ἐπρόκειτο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον γιὰ ἓνα ἐνιαῖο φαινόμενο, ποὺ ἐξέβαλε στὴν δημιουργία τῶν δυτικῶν ἡγεμονιῶν καὶ στὴν ἀναβίωση τῆς ἰδέας τῆς Ρώμης σὲ διαφορετικὲς βάσεις. Ἀντίθετα στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ἔχομε τὴν ἀντίθεση, γιὰ τὴν ὁποία κάναμε λόγο, ποὺ καθόρισε καὶ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξη. Ἡ ἐρώτηση ποὺ τίθεται ἐδῶ εἶναι: κατὰ πόσο ἔχει νόημα νὰ μιλάμε γιὰ «Μεσαίωνα»⁴ στὴν Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη καὶ ἐὰν μπορῆ νὰ θεωρηθῆ αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη παράλληλη πρὸς ἐκείνη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Εἶναι φανερό

4. Πρβλ. τὴν ἄποψη τοῦ FR. VITTINGHOFF, *Übergang von der Antike zum Mittelalter und die Problematik des modernen Revolutionsbegriffes* (1958), ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 300, λέει ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ μιλάμε οὔτε γιὰ ἓνα βυζαντινὸ οὔτε γιὰ ἓναν ἐλληνικὸ μεσαίωνα. Ὁ μεσαίωνας δὲν εἶναι καμμία κοσμοϊστορικὴ ἐποχὴ, ποὺ ἀφορᾷ ὀλόκληρο τὸν ἐλληνορωμαϊκὸ κόσμον, ποὺ ἀκολούθησε μετὰ τὴν ἀρχαιότητα. Μόνον ἡ λατινικὴ Ἀνατολὴ τοῦ Imperium Romanum ἀπέκτησε κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μίαν νέα μορφή. Ὁ μεσαίωνας ἀποδέσμευσε δυνάμεις, ποὺ ἔλλαξαν τὴν πολιτικὴ δομὴ τῆς λατινικῆς Δύσεως. Πρόκειται, κατὰ τὸν Vittinghoff, γιὰ τὴ μεταφορὰ μιᾶς ἔννοιας ποὺ ἔχει χάσει τὸ περιεχόμενό της στὸν βυζαντινὸ κόσμον κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς δυτικῆς ἱστοριογραφίας. Ἡ ἄποψη αὐτὴ θὰ ἦταν τότε μόνον δικαιολογημένη, ἐὰν κανεὶς χρησιμοποιοῦσε μόνον ἓνα κριτήριον ἢ καὶ περισσότερα τὰ ὁποῖα θὰ ἴσχυαν μόνον γιὰ τὴν Δύση, πράγμα ποὺ θὰ ἦταν βέβαια παραπλανητικόν. Ἐξ ἄλλου ὅταν ὁ Cellarius προέβη σ' αὐτὴ τὴν διαίρεση εἶχε ὑπ' ὄψιν του καὶ τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν. Ἐὰν ἀργότερα, κυρίως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἰδεολογικῶν λόγων, διατυπώθηκαν γενικεύσεις ποὺ προκάλεσαν μιὰ δικαιολογημένη ὀπωσδήποτε ἀντίδραση, εἶναι ἄλλο ζήτημα ποὺ πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν. Ἐξ ἄλλου δὲν μπορεῖ ἡ μετάθεσις τῆς πρωτεύουσας στὴν Ἀνατολὴ καὶ ἡ ἴδρυσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἀποτελέσουν ἀφετηρία γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ ὀλόκληρου τοῦ Μεσαίωνα, γιὰτὶ ἀκριβῶς ἡ διάλυσις τοῦ ἴδιου τοῦ κράτους στὴν Δύση θεωρεῖται ὡς προϋπόθεσις γιὰ τὴν διαμόρφωσις μιᾶς νέας ἐποχῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐξάπλωσις καὶ σταθεροποίησις τοῦ χριστιανισμοῦ ἀποτελεῖ δημιουργήματα τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος, τόσο λόγῳ τῆς ἐννοιολογικῆς θεμελιώσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ὅσο καὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Ἐξ ἄλλου δὲν ἀποτελεῖ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἓνα βασικὸν συστατικὸν μόνον τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ Μεσαίωνα. Γιὰτὶ ὑπερβαίνει τόσο τὴν ἀρχαιότητα, ὅσο καὶ τὸν Μεσαίωνα παρὰ τίς μεγάλας ἀνακατατάξεις καὶ τὰ μέτρα ἐκκοσμικεύσεως ποὺ ἔφερε ἡ νέα ἐποχὴ καὶ ἀποτελεῖ ὡς σήμερον ἓνα βασικὸν στοιχεῖον τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου. Ἐπίσης οἱ νέες διδασκαλίαι ποὺ θέτουν σὲ ἀμφισβήτησις τόσο τὴν θρησκευτικὴν ἀλήθειαν ὅσο καὶ τὴν κοσμικὴν τάξιν δὲν εἶναι νοητὲς χωρὶς τὴν πρόκλησις τοῦ χριστιανισμοῦ. Τὸ «μεσαιωνικόν» ἐπομένως εἶναι μόνον μιὰ ἰδιάζουσα ἔκφρασις τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου (βλ. κατ. σελ. 5).

ὅτι πολὺ λιγώτερο ἀπ' ὅτι στήν Δυτική Εὐρώπη μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύσουν χρονολογικά κριτήρια ὡς ἀφετηρία. Πρέπει νὰ καθορίσωμε πολὺ περισσότερο τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ καθιστοῦν αὐτὴ τὴν τομὴ κατανοητή.

Σύμφωνα μὲ τὰ πάρα πάνω καὶ ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς διπολικότητος μπορεῖ νὰ παρακολουθήσῃ κανεὶς δύο διαδικασίες: α) μία προϊούσα διαφοροποίηση τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἐξωγενῶν καὶ ἐνδογενῶν παραγόντων ἀπὸ ἓνα πολιτικὸ μὶορφωμα τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος σὲ ἓνα μεσαιωνικὸ, καὶ β) νὰ συλλάβῃ κανεὶς ὅλα ἐκεῖνα τὰ φαινόμενα ποὺ ὀδήγησαν τὴν ἔνταξη τῶν φύλων αὐτῶν στὸν Μεσαιωνικὸ κόσμο.

Βέβαια δὲν πρόκειται γιὰ φαινόμενα ποὺ ἐξελίχθησαν ἀνεξάρτητα μεταξύ τους· ἀντίθετα βρίσκονται σὲ ἀμοιβαία ἀλληλεξάρτηση. Μόνο ἂν τὰ δοῦμε σ' αὐτὴ τὴν ἀλληλεξάρτηση μποροῦμε παρὰ τὴν βασικὴ ἀντίθεση νὰ φθάσωμε στὴν σύνθετη ἐκείνη πραγματικότητα, ποὺ ὀνομάζομε «ἐποχή», ἡ ὁποία νὰ ὑποδηλώνῃ ἀπὸ κάποια ἄποψη ἐνότητα (δὲν σημαίνει αὐτὸ βέβαια καὶ συγχρονικότητα) μὲ τὴν δυτικοευρωπαϊκὴν διαίρεση. Ἔτσι αὐτὴ ἡ μεταβατικὴ ἐποχὴ ἀποτελεῖ μιὰ φάση κατὰ τὴν ὁποία συναντῶνται τὰ δύο ἀντίθετα ρεύματα, ποὺ μετὰ τὸν ἔβδομο αἰῶνα ἐπρόκειτο νὰ ἐκβάλουν στὴν γένεση τῶν μεσαιωνικῶν κρατῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Περίπου στὴν ἴδια ἐποχὴ ἔχομε καὶ τὴν σαφέστερη διαμόρφωση τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν κρατῶν. Ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς δυῖσμός ποὺ ἦταν τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ ὁποίου ἐκφραση ἦταν ἡ σύνδεση τῶν δύο στοιχείων, τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, σὲ μιὰ πολιτικὴ ἐνότητα κατεστράφη. Στὴν θέση τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κράτους τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, ποὺ διαδέχθηκε τὸ Ρωμαϊκὸ κράτος —τὴν Πολιτεία (Respublica) καὶ τὸ Πριγκιπάτο—, γεννήθηκε ἓνα ἑλληνικὸ μεσαιωνικὸ κράτος, τὸ ὁποῖο παρ' ὅλες τὶς ἀπώλειες, καὶ ὡς ἓνα σημεῖο ἐξ αἰτίας αὐτῶν τῶν ἀπωλειῶν, παρουσίαζε σημαντικὴ ὁμοιογένεια ἀπὸ δημογραφικὴ ἄποψη. Τώρα πραγματοποιοῦνταν στὸν χριστιανικὸ Μεσαίωνα σὲ ἄλλο ἐπίπεδο αὐτὸ ποὺ συνέβαινε στὴν ἀρχαιότητα: ὅτι ἡ ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ παρουσίαζε ἓνα ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὴν χρι-

στιανικὴ Δύση. Γιὰ αἰῶνες τὸ Βυζαντινὸ κράτος ἀντιπροσώπευε τὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο πολιτισμοῦ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο καὶ λειτουργοῦσε σὰν μιὰ πρόκληση σὲ περισσότερα ἐπίπεδα γιὰ τὸν Δυτικὸ κόσμο, πράγμα ποῦ μετὰ τὸν καιρὸ ὁδήγησε σ' ἓνα ἀμοιβαῖο κλείσιμο, σὲ μιὰ ἀποξένωση. Τὸ σχίσμα τοῦ 1054 ἐπισφράγισε τὴν προϋοῦσα διαφοροποίηση μεταξὺ ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς λατινικῆς Δύσης. Αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση μετὰ τις πολιτικὲς καὶ οικονομικὲς συνέπειές της καθὼς καὶ ἡ ἰδέα ποῦ κυριαρχοῦσε στὸν Μεσαίωνα γιὰ τὴν δύναμη, τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἀνωτερότητα τοῦ ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ποῦ οἱ ξένοι γενικὰ θεωροῦσαν «ἐλληνικὸν» μετὰ γραικοὺς κατοίκους καὶ γραικοὺς βασιλεῖς⁵, προκάλεσε μαζί με ἄλλους παράγοντες καὶ ἓναν ἐπεκτατισμὸ ξένων δυνάμεων ἀπὸ Ἀνατολὴ καὶ Δύση ποῦ εἶχαν ὡς στόχο αὐτὸ τὸ ἴδιο μετὰ βαρυσήμαντες συνέπειες. Τὸ Βυζάντιο μπόρεσε νὰ συνέλθῃ, ὡς ἓνα σημεῖο, ἀπὸ τὴν δυτικὴ ἐπίθεση, τις σταυροφορίες, καὶ παρ' ὅλα τὰ προβλήματα ποῦ δημιουργοῦσε ἡ ἐμφάνιση ἑνὸς νέου λαοῦ μετὰ μεγάλη ἐπιθετικότητα, τῶν Τούρκων, μποροῦμε νὰ μιλάμε γιὰ μιὰ ἀναγέννηση κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ. Γιατὶ τότε ἀρχίζουν νὰ διαμορφώνονται οἱ δυνάμεις ποῦ ὁδηγοῦσαν σὲ νέα πολιτικὰ σχήματα, ἡγεμονίες ἐδαφικῆς ὕψους μακριὰ ἀπὸ οἰκουμενικά, οὐνιβερσαλιστικὰ σχήματα, κληρονομιά τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος— μιὰ ἐποχὴ ὅπου συνήθως τοποθετοῦν τὴν ἀρχὴ τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Σημαντικὴ ἐξέλιξη πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἀποτελοῦσε καὶ ἡ ὑπαρξὴ κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες περισσότερων ἐλληνικῶν κέντρων—δεσποτάτων— ποῦ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν τέτοιους πυρῆνες ἀποκρυσταλλώσεως νέων πολιτικο-οικονομικῶν μορφῶν— θυμίζομε τὸν Μυστρά μετὰ τὴν σημαντικὴ του πολιτιστικὴ ἀκτινοβολία μετὰ κύριο ἀντιπρόσωπο τὸν Πλήθωνα, τὸν ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀνομάσῃ τὸν πρῶτο «Νεοέλληνα» γιὰτὶ συνέλαβε τὴν ἰδέα

5. «Γραικοὺς» μετὰ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ σημασία τοῦ ὄρου — ποῦ εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ ὄρου «Ἕλληνας», ὁ ὁποῖος εἶχε πάρει, ὡς γνωστὸν, κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα μιὰ διαφορετικὴ σημασία, ὄχι ἐθνολογικὴ ἀλλὰ κυρίως θρησκευτικοπολιτικὴ, ἐφ' ὅσον σήμαινε τὸν ἐλληνίζοντα εἰδωλόατρον, μιὰ σημασία ποῦ ἀργότερα, στὴν ὕστεροβυζαντινὴ περίοδον, πάλι ἀπώλεσε γιὰ νὰ σημαίνῃ, ὡς σήμερον, τὸν Ἕλληνα τὴν καταγωγὴν.

για τὴν θεμελίωση μιᾶς ἑλληνικῆς πολιτείας στὸν χῶρο ἐκεῖνο ποὺ ἤγκμασε καὶ τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ κράτος, τὸ μυκηναϊκό.

Ἄλλὰ πρέπει νὰ καθορίσωμε σαφέστερα τί σημαίνει ἐδῶ «μεσαιωνικό» σὲ σχέση πρὸς τὸ Βυζάντιο. Παρ' ὅλον ὅτι ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται κυρίως σὲ σχέση πρὸς τὸν εὐρωπαϊκὸ Δυτικὸ κόσμο, νομίζομε ὅτι εἶναι ἐξίσου, ἂν ὄχι καὶ περισσότερο κατάλληλος, γιὰ νὰ δηλώσῃ τὴν ὑφὴ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ ἐπιχειρήσῃ ὄχι νὰ ὀρίσῃ τὸν Ἄνατολικὸ Μεσαίωνα σὲ σχέση πρὸς τὸν Δυτικὸ καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον νὰ δεχθῆ ὡς κριτήριον τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ τοῦ Φεουδαρχισμοῦ, ἀλλὰ ἀντίθετα, τὸν Δυτικὸ σὲ σχέση πρὸς τὸν Ἄνατολικό, κι αὐτὸ γιὰτι γιὰ ἀρκετοὺς αἰῶνες τὸ Βυζάντιο, ὅπως ἐλέχθη πάρα πάνω, ἀποτελοῦσε τὸν κύριον ἄξονα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐξελίξεως⁶. Τὸ Βυζάντιο θὰ ἀποτελοῦσε τότε τὸν Μεσαίωνα κατ' ἐξοχήν⁷, ὅπου τὸ πρῶτο συνθετικὸ «μέσος» θὰ ἔπρεπε νὰ ἐννοηθῆ μᾶλλον στὴν θετικὴ του σημασία — «ὡς μέσος, μεσότης». Κι αὐτὸ γιὰτι τὸ Βυζάντιο διατήρησε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τὴν δομὴ τῶν πόλεων, τὴν ἀρχαία παιδεία, τὸν Χριστιανισμό καὶ τὴν ρωμαϊκὴ κρατικὴ παράδοση, ἐνῶ ὁ πολὺ ἀνεπτυγμένος κρατικὸς μηχανισμὸς μὲ τὸν ἔντονον συγκεντρωτισμὸ του καὶ

6. Εἶναι ἐνδιαφέρον ἀλλὰ καὶ χαρακτηριστικὸ μιᾶς κοσμοϊστορικῆς προοπτικῆς τὸ ὅτι ἓνας Ἰάπωνας τοποθετεῖ τὴν «Pars orientis» στὸ κέντρο τῆς θεωρήσεώς του: «Die Frage muss an Hand der Geschichte der 'pars orientis' untersucht und gelöst werden, insofern das Mittelalter als Weiterentwicklung des Altertums verstanden wird», καὶ πάρα κάτω: «Zudem war er (der Osten des Imperiums) der am weitesten fortgeschrittene Kulturraum in der westlichen Welt von damals. Wie wir oben bemerkt haben, muss man, um zu einer Periodisierung zu gelangen, vor allem den räumlichen Bereich betrachten, in dem die Kultur am stärksten fortgeschritten ist» (Bun-ei Tsunoda, *Das Problem des Endes der antiken Welt*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 261). Ὁ Tsunoda παραπέμπει σὲ ἄλλους ἱστορικοὺς ποὺ ἔχουν ἐξάρει τὴν σημασία τοῦ Βυζαντίου ὡς ἑνὸς συνδέσμου μεταξὺ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς νεώτερης Εὐρώπης καὶ θέτει τὸ πρόβλημα ἀπὸ μιᾶ γενικώτερη προοπτικὴ στὴν ὁποία περιλαμβάνει καὶ τὸν κόσμον τῆς Ἄνω Ἀνατολῆς. Ἐξ ἄλλου τονίζει σ' ὅλη του τὴν ἀνάλυση περισσότερο τὸν ρωμαϊκὸν χαρακτήρα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους παρ' ὅλο ὅτι ἐξάρει τὸ ἀνώτερον πολιτιστικὸ ἐπίπεδον τῆς «pars orientis», ὅπως εἶδαμε πάρα πάνω, ἴσως γιὰτι σκέπτεται κατὰ κάποιον τρόπο φορμαλιστικά.

7. Μιὰ τέτοια ἰδέα ἐμπεριέχει ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου (καθὼς καὶ τὸ περιεχόμενον) τοῦ H. HUNGER, *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Γκράτς-Βιέννη-Κολωνία 1965, ὅπου ἰδιαίτερα τονίζεται ἡ ἑλληνιστικὴ καταγωγὴ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας.

τὸν παρεμβατισμὸ τοῦ πλησιάζει περισσότερο πρὸς τὸ νεώτερο κράτος — τὸ νὰ χαρακτηρίσωμε τὴν Βυζαντινὴ οἰκονομία ὡς διευθυνόμενῃ δὲν εἶναι μιὰ ἀναχρονιστικὴ γενίκευση. "Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὑπαρξὴ φεουδαρχίας, ἡ ὁποία θεωρεῖται τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωνα, δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς κριτήριον γιὰ ὅλο τὸν μεσαιωνικὸ κόσμον στὴν εἰδικὴ μορφή ποὺ πῆρε στὴν Δύση, δηλαδὴ ὡς τρόπος παραγωγῆς καὶ συγχρόνως ὡς πολιτικὴ ὀργάνωσις. Ἐκεῖνοι ποὺ δέχονται αὐτὴ τὴν εἰδικὴ μορφή ὡς τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ταυτίζουσι τὴν Εὐρώπην μὲ τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, ἄλλοι κατατάσσουσι τὸ Βυζάντιον στὸν ἀσιατικὸν τρόπο παραγωγῆς, πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸ ὅπως ἔδειξε ἡ Ἑλένη Ἀντωνιάδου στὴν ἐργασία της «Τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ ἀσιατικὸς τρόπος παραγωγῆς»⁸, ἐνῶ ἄλλοι διευρύνουσι τὴν ἔννοιαν τοῦ φεουδαρχισμοῦ⁹ ὥστε νὰ μπορῇ νὰ ὑπαχθῇ καὶ ἡ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη. Δὲν μποροῦμε νὰ εἰσέλθωμε εἰδικώτερα στὸ θέμα αὐτό, ἔχομε διατυπώσει τὴν γνώμην μας στὴν ἐργασία «Blüte und Untergang von Byzanz: eine dialektische Beziehung»¹⁰. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς δὲν εἶναι ὁ τρόπος παραγωγῆς ὅπως καθορίστηκε μέσα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ διαφοροποίηση, πολὺπλοκος κρατικὸς μηχανισμὸς ἀπὸ τὴν μιὰ, πολιτικο-οικονομικὸς, φεουδαρχικὸς κατακερματισμὸς ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀλλὰ οἱ συνέπειές τους ὅσον ἀφορᾷ τὴν φύσιν τῆς οἰκονομίας, ἐὰν πρόκειται γιὰ ἀγροτικὴ οἰκονομία, ἢ γιὰ νομισματικὴ οἰκονομία. Αὐτὴ ἡ ἀ-

8. HELENE ANTONIADIS-BIBICOU, «Byzance et la mode de production asiaticque», *La Pensée* 129 (1966), σελ. 47-72, ἡ ὁποία ἀναλύει μὲ διεξοδικὸ καὶ ἱκανοποιητικὸ τρόπο ὅλο τὸν σχετικὸ προβληματισμὸ καὶ ἀπαντᾷ ἀρνητικὰ στὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι τὸ Βυζάντιον θὰ πρέπη νὰ καταταγῇ στὸν ἀσιατικὸν τρόπο παραγωγῆς.

9. Ὑπάρχει σχετικὰ μιὰ σειρά ἀπὸ ἐργασίες. Μία καλὴ συνοπτικὴ ἀνάλυση παρέχει ἡ Z. V. UDAL'COVA, «Die Besonderheiten des Feudalismus in Byzanz», στὸ *Besonderheiten der Byzantinischen Feudalentwicklung. Eine Sammlung von Beiträgen zu den frühen Jahrhunderten*, ἐκδ. ἀπὸ τὴν Helga Köpstein, Βερολίνο 1983, σελ. 11-56. Βλ. ἐπίσης τίς ἐργασίες στὸ *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme der Herausbildung des Feudalismus*, ἐκδ. ἀπὸ τοὺς H. Köpstein καὶ Fr. Winkelmann, Βερολίνο 1976.

10. Βλ. B. PAPOULIA, «Blüte und Untergang von Byzanz eine dialektische Beziehung», *Revue des Études Sud-est européennes* 9 (1971), σελ. 549-564 (= *Melanges au XIe Congrès International des Études Byzantines*).

γροτοποίηση, πού ξεκίνησε κυρίως από την κρίση του τρίτου αιώνα αποτελεί άποτέλεσμα πολλών παραγόντων και συντελείται είτε στα πλαίσια ενός φεουδαρχικού συστήματος δυτικού τύπου είτε στα πλαίσια ενός συγκεντρωτικού κράτους με την διαφοροποίηση ότι στο Βυζάντιο κυριαρχούσε μιὰ οίκονομία, ή όποία μπορεί νά χαρακτηρισθῆ μικτή¹¹ μιὰ και βασιζόταν στην φορολογία τῆς ἀγροτικής παραγωγῆς. Εἶναι γνωστή ή ιδέα πού εἶχαν οἱ Βυζαντινοὶ για τήν ἀξία τῆς ἀγροτικής ιδιοκτησίας ὡς τῆς μόνης ἠθικά πλήρως ἀποδεκτῆς πηγῆς πλουτισμοῦ, ὅπως προκύπτει ἀπό τὸ κείμενο τοῦ Κεκαυμένου, ἑνὸς ἀντιπροσώπου τῆς μεγάλης ιδιοκτησίας, παρ' ὅλο ὅτι δὲν λείπουν κείμενα, πρὸ παντὸς θεολογικά, πού συγκρίνουν τὸν ἐπιτυχημένο βίο τοῦ ἀνθρώπου με ἐκεῖνο ἑνὸς καλοῦ πραγματευτοῦ στὶς μεγάλες πανηγύρεις (πρβλ. Γρηγορίου τοῦ Νέου Θεολόγου, Λόγος). Πάντως προϋπόθεση αὐτῆς τῆς ἀγροτικῆς παραγωγικῆς διαδικασίας ἦταν μιὰ «λειτουργικά» ἐξαρτημένη ἀγροτική ἐργασία, ἀνάλογα ἂν ή παραγωγή προερχόταν ἀπὸ τῆ μικρῆ ἢ μεγάλη ιδιοκτησία, και ἂν οἱ παραγωγοὶ ἦταν ἐλεύθεροὶ καλλιεργητές, ἡμιελεύθεροὶ (πάροικοι), δοῦλοι (κυρίως κατὰ τὴν πρώιμη ἐποχῆ) ἢ μικροκτηματίες (κτητόρες). Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση πολλῶν παραγόντων, ἀλλὰ κυρίως τοῦ διοικητικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖο παρεῖχε μεγάλες δυνατότητες πλουτισμοῦ, διαπιστώνομε ἄνοδο τῆς μεγάλης ιδιοκτησίας κατὰ τὸν δέκατον αἰώνα, πού ἔφερε στὸ φῶς ἀντιθέσεις μεταξύ δυνατῶν και ἀδυνάτων ἀλλὰ προκάλεσε και ρήξεις ἀνάμεσα στοὺς διαφόρους δυνατοὺς και τὸν φορέα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας με ἀρνητικὲς συνέπειες για τὴν ἐξέλιξη τοῦ κράτους. "Ὅπως παρατηρήσαμε και ἄλλοῦ, ὅταν λέμε ὅτι αὐτὲς οἱ ἀντιθέσεις παρουσιάστηκαν κατὰ τὸν δέκατο αἰώνα δὲν ἐννοοῦμε ὅτι οἱ διαφοροποιήσεις πού τὶς ἔφεραν στὸ φῶς συντελέστηκαν ξαφνικά, ἀλλὰ ὅτι τότε οἱ ἀντιθέσεις αὐτὲς πῆραν συγκεκριμένη μορφή και ἔγιναν βασικοὶ παράγοντες τῆς νέας ἐξελίξεως, ἀπὸ τὴν στιγμή

11. Τὴν ἀποψή μας σχετικά με αὐτὴ τὴν «μικτή» οίκονομία Β. ΠΑΠΟΥΛΙΑ, «Stadt und Land in Byzanz», *Actes du IIIe Congrès International des Études du Sud-est européen*, τόμ. II, Ἀθήνα 1972, σελ. 187-208 και ιδιαίτερα σελ. 202-204.

δηλαδή πὺ οἱ διαφοροποιήσεις κατὰ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῶν φαινομένων ἦταν τέτοιας ἐκτάσεως ὥστε ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὰ προηγούμενα στάδια ἀπὸ ποσοτικὴ νὰ γίνῃ ποιοτικὴ. Δὲν νομίζομε ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν σοβαρὲς ἀμφιβολίες ὅτι τόσο στὴν Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη ὅσο καὶ στὴν Δυτικὴ ἔχομε παράλληλα φαινόμενα πὺ βρίσκονται σὲ ἀλληλεξάρτηση, ὅσο καὶ ἂν αὐτὸ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διαπιστωθῇ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα. Αὐτὴ ἡ ἀλληλεξάρτηση φαίνεται σαφῶς στὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο: τόσο στὴν Δύση ὅσο καὶ στὴν Ἀνατολὴ κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα γιὰ τὴν θέση τοῦ ἀτόμου μέσα στὴν κοινωνία, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ πίστη ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ κάθε κοινωνικὴ διαφοροποίηση. Γιατὶ πραγματικὸ μέλος μιᾶς τέτοιας κοινότητος μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ὁ χριστιανός, ἀφοῦ ἡ χριστιανικὴ πίστη ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ εἶναι κάποιος μέλος τῆς κρατικῆς ἱεραρχίας. (Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο εἶναι τὸ καθαρὰ μεσαιωνικόν. Στὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, μετὰ τὸ 212 π.Χ., τὸ κριτήριον τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου μέσα στὸ κράτος ἦταν τυπολογικόν (formal), ὅπως ἄλλωστε σὲ κάθε δημοκρατικὸ νεότερο κράτος). Ὁ βυζαντινὸς κρατικὸς μηχανισμὸς ἀποτελεῖ δομικὴ προϋπόθεση τοῦ Ἀνατολικοῦ Μεσαίωνα, πὺ ξεπερνάει κατὰ πολὺ τὴν σημασία του ὡς ἑνὸς διοικητικοῦ ὄργανου, γιὰτὶ καθορίζει σὲ σημαντικὸ σημεῖο τόσο τὴν κάθετο ὅσο καὶ τὴν ὀριζόντιο κοινωνικὴ κινητικότητα (mobilité sociale) καθὼς καὶ ἄλλους σημαντικοὺς κλάδους¹². Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ὁ βυζαντινὸς κρατικὸς μηχανισμὸς εἶναι ἑνα εὐαίσθητο ὄργανο, πὺ ἀντιδρᾷ σὲ κάθε σημαντικὴ ἐξωτερικὴ ἐξέλιξη, μιὰ ἰδιότητα πὺ κληρονόμησε ἀπὸ τὸ παλαιὸ ρωμαϊκὸ κράτος, ὅπου συνεχεῖς θεσμικὲς ἀνακατατάξεις βρίσκονταν σὲ ἀμεση σχέση πρὸς τὶς ἐξωτερικὲς συνθήκες, χαρακτηριστικὸ φαινόμενον ἑνὸς ὀργανικὰ ἀναπτυσσόμενου κράτους. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς τέτοιου θεσμικοῦ πλαισίου πὺ ἀπέτρεψε τὴν ὀπισθοδρόμηση, μιὰ Regression, μιὰ βαρβαρικὴ ἀπλοποίηση, μετὰ τὴν

12. Μὲ αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἀσχολήθηκε διεξοδικότερα ἡ συγγραφέας στὴν ἀνακοίνωσή της: «Der byzantinische Beamtenapparat» στὰ πλαίσια τοῦ Συμποσίου: *Les institutions et le régime administratif des pays balkaniques au Moyen Age*, Σόφια 29.XI.-2. XII.1977.

φοβερή κρίση που προκάλεσαν οι βαρβαρικές επιδρομές, πρό παντός αν σκεφθῆ κανείς ότι ένα μεγάλο μέρος τῶν διανοουμένων προσερχόταν ἀπὸ τὴν τάξη τῶν ἀξιωματούχων τοῦ κράτους, ἀπὸ τὴν κρατική ἱεραρχία. Εἶναι σαφές ὅτι ὑπῆρχαν μεγάλες δυνατότητες προσρμογῆς που βοήθησαν τὸ κράτος νὰ ξεπεράσῃ τὶς μεγάλες κρίσεις. Ἡ μετάβαση στὸν Μεσαίωνα συνδέεται, ἀπὸ τὴν μιὰ, μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ἀναπροσαρμογές αὐτοῦ τοῦ μηχανισμοῦ: μὲ τὴν στρατιωτικοποίηση τοῦ κράτους, που εἶχε ὡς προϋπόθεση τὴν συνένωση τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἐξουσίας στὸ ἴδιο πρόσωπο, τὸν στρατηγὸ, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων¹³, που εἰσήχθη σταδιακὰ μὲ τὴν ἐνίσχυση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ὡς ἀντιστάθμισμα στὴν αὐξηση τῆς δυνάμεως τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων καθὼς καὶ μὲ μερικά ἄλλα φαινόμενα που συνοδεύουν αὐτὲς τὶς ἀλλαγές, ὅπως π.χ. μετατροπὴ τῶν πόλεων σὲ κάστρα, ὡς συνέπεια τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῆς διεισδύσεως ξένων φυλετικῶν ομάδων σὲ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας· καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη: μὲ τὴν σταδιακὴ ἐγκατάσταση τῶν σλαβικῶν καὶ ἀλταϊκῶν φύλων σὲ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν δημιουργία σταδιακὰ μιᾶς τάξεως γαιοκτημόνων, μεγάλων καὶ μικρῶν, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν βυζαντινῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἐνῶ στὶς βορειότερες περιοχές τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πιὸ ἔντονη ἐπίδραση φεουδαρχικῶν θεσμῶν τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης ἔχομε σαφέστερες μορφές φεουδαρχικῆς ὀργανώσεως. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ προκάλεσε μιὰ μετατόπιση δυνάμεων πρὸς ὄφελος αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ στρώματος, που ὀδήγησε σὲ μιὰ νέα πολιτικὴ ὀργάνωση τῶν φύλων

13. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ ὑπάρχει μεγάλη βιβλιογραφία. Κατὰ τὸν I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟ, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, Μόναχο 1959, ἡ δημιουργία τοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθῆ σὲ ἓνα συγκεκριμένο αὐτοκράτορα ὅπως ὑποστηρίζει ὁ G. Ostrogorski ἀναφερόμενος στὸν Ἡράκλειο, ἀλλὰ εἶναι ἀποτέλεσμα μακρότερης ἐξέλιξης, ἀποτελεῖ ἔκφραση τῆς αὐξανόμενης στρατιωτικοποιήσεως τοῦ κράτους που ἐντείνεται κυρίως κατὰ τὸν ἕκτο αἰῶνα. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἔχει ἰδιαιτέρη σημασία ὅταν σκεφθῆ κανείς ὅτι τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως τοῦ κράτους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ, που συνεχίστηκε καὶ ὀλοκληρώθηκε ἀπὸ τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο, ἦταν ἀκριβῶς ὁ αὐστηρὸς χωρισμὸς τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ ἐξουσία καὶ ὁ κατακερματισμὸς τῶν μεγάλων διοικητικῶν περιφερειῶν (σελ. 55-59).

αὐτῶν. Αὐτὸς ὁ παράγων, ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία, δροῦσε ὡς ἀρχὴ ὀλοκληρώσεως (Integrationsprinzip) γι' αὐτὲς τὶς φυλετικὲς ὁμάδες μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάμιξη καὶ ἀφομοίωση τοῦ σλαβικοῦ μὲ τὸ βουλγαρικὸ στοιχεῖο καὶ τὴν δημιουργία μιᾶς πιὸ αὐστηρῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν δημιουργία σλαβικῶν ἡγεμονιῶν μὲ πιὸ χαλαρὴ πολιτικὴ ὀργάνωση στὴν Δυτικὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου (7ος-9ος αἰ.). Ἕνας περαιτέρω παράγων στὴν διαδικασία ὀλοκληρώσεως ἦταν ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν λαῶν αὐτῶν καὶ ἡ ἀφομοίωση ἢ δανεισμὸς διαφόρων πολιτιστικῶν στοιχείων ποὺ ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ κράτους, πράγμα ποὺ ὀδήγησε καὶ στὴν ἀναγνώριση-ἀποδοχή, οἰκειοποίηση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας μὲ σοβαρὲς συνέπειες γιὰ ὅλη τὴν ἐξέλιξη τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Γιατὶ τόσο τὸ βουλγαρικὸ κράτος ἐπὶ Συμεῶν (893-927) ὅσο καὶ ἡ σερβικὴ ἡγεμονία ἐπὶ Δουσάν (1331-1355) διεκδίκησαν μὲ σκληροὺς ἀγῶνες τὴν αὐτοκρατορικὴ ἀρχή. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα ἀπὸ ἰδεολογικὴ ἄποψη τῶν σημαντικότερων ἀγῶνων ποὺ συγκλόνησαν τὴν Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Εἶναι ἐνδιαφέρον, νομίζομε, νὰ τονίσωμε, ὅτι τὸ ἴδιο φαινόμενο —ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία— ποὺ γιὰ τὸ Βυζαντινὸ κράτος δροῦσε ἀρνητικά, ὡς ἓνας διαλυτικὸς παράγων, γιὰ τὰ φύλα αὐτὰ ποὺ βρισκόνταν στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀρχαϊκῆς, πατριαρχικῆς ὀργανώσεως, ποὺ ἦταν πολεμιστὲς, βοσκοὶ ἢ γεωργοί, δροῦσε σαφῶς ὡς παράγων ὀλοκληρώσεως. Μπορεῖ κανεὶς νὰ θεωρήσῃ αὐτὴ τὴν διαδικασία ὡς μιὰ ἐσωτερικὴ ἀντίθεση, μιὰ ἀντινομία, ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ τὴν συνάντηση μιᾶς ἀνεπτυγμένης, ἐκλεπτυσμένης, κοινωνίας καὶ μιᾶς ἀρχαϊκῆς. Τὴν γένεση τοῦ φεουδαρχισμοῦ στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἰδῇ ὡς σύνθεση στοιχείων ποὺ ὑπῆρχαν στὴν Δύση κυρίως μεταξὺ τοῦ τέταρτου καὶ τοῦ ἕκτου αἰῶνα μ.Χ., σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὰ γερμανικὰ φύλα ἤλθαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Ρωμαϊκὸ κράτος¹⁴, κυρίως μετὰ τὴν κατάλυση τοῦ κράτους καὶ τὴν ἐγκατά-

14. Βασικὰ γιὰ τὶς ζῶνες ἐπαφῆς μεταξὺ τῶν διαφόρων φύλων καὶ τὸ Ρωμαϊκὸ κράτος βλ. J. HERRMANN, «Tendenzen und Grundlinien der Productivkraftentwicklung an der Wende von der Antike zum Mittelalter», στὸ *Productivkräfte und Gesells-*

σταση τῶν φύλων αὐτῶν στὰ ἐδάφη τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, δηλαδή σύνθεση στοιχείων ὅπως ἡ πρόσδεση τῶν γεωργῶν στὴν γῆ ἀπὸ τὴν μιὰ καὶ τὸ φυλετικὸ σύστημα ὀργανώσεως (Gentilverfassung) ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐπίσης ἡ ὑπαρξὴ τῶν μεγάλων γαιοκτησιῶν (Latifundia) στὴν Δύση εὐνόησε κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθῆκες τὴν γένεση φαινομένων ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἐγκαθίδρυση τῆς φεουδαρχίας. Ἀντίθετα ἡ κατάσταση στὴν Ἀνατολὴ παρουσιαζόταν διαφορετικὴ γιὰ τὰ σλαβικὰ καὶ τὰ ἀλταϊκὰ φύλα ἐγκαταστάθηκαν πολὺ ἀργότερα ἀπ' ὅτι τὰ γερμανικὰ σὲ ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ ἐδάφη καὶ γιὰ τὸ Βυζάντιο λόγω τῆς ζωτικότητος τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου καὶ τῆς ἐσωτερικῆς του διαρθρώσεως βρισκόταν σὲ διαρκῆ ἐξέλιξη καὶ ἐπομένως διέθετε πολὺ μεγαλύτερες δυνατότητες ἀναπροσαρμογῆς. Μετὰ τὴν διάλυση τοῦ Δυτικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ἔρχονται στὴν Δύση οἱ κοινωνικοὶ παράγοντες περισσότερο στὸ προσκῆνιο, ποὺ προκαλοῦν μιὰ ἐνοποίηση τῆς δυτικῆς κοινωνίας.

Εἶναι σαφές ὅτι ἡ ἔννοια «μεσαιωνικὸ» καλύπτει ὅλα ἢ σχεδὸν ὅλα τὰ φύλα¹⁵ ποὺ ἐγκαταστάθηκαν ἀπὸ τὸν ἔβδομο αἰῶνα στὴν Χερσονήσο τοῦ Αἴμου, ἐνῶ ἡ ἔννοια «ἀρχαιότητα» ἐν στενῇ ἔννοια ἀναφέρεται στὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο καθὼς καὶ στὰ διάφορα

chaftformationen in vorkapitalistischer Zeit, ἐκδ. ἀπὸ τοὺς J. Herrmann - Irmgard Selnow, Βερολίνο 1982, σελ. 499-524, ὅπου κανεὶς βρῖσκει καὶ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία. Στὸν ἴδιο πολὺ περιεκτικὸ τόμο βρῖσκει κανεὶς καὶ ἄλλες ἐργασίες, ποὺ ἀναφέρονται στὸ θέμα τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στοὺς Μέσους χρόνους ὅπως τοῦ B. J. HENNING, «Die Entwicklung der Landwirtschaftstechnik und gesellschaftliche Veränderungen im Übergang von der Antike zum Mittelalter im unteren Donaugebiet», ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 525-554.— H. KÖPSTEIN, «Vorbemerkungen zur Bedeutung der landwirtschaftlichen Productivkräfte im frühen Byzanz», ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 563-574.

15. Οἱ ἐξελίξεις, ὅπως ἐλέχθη, δὲν συντελοῦνται πάντα παράλληλα. Οἱ νέοι πυρῆνες πολιτικῆς ὀργανώσεως μεσαιωνικῆς ὑφῆς ἀφοροῦν τὰ ἀλταϊκὰ-σλαβικὰ φύλα, ἐνῶ τὰ ἀρχαιότερα πληθυσμιακὰ στρώματα, ποὺ παρέμειναν ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, χρειάστηκαν ἀρκετὸ χρόνο μέχρι νὰ κατορθώσουν νὰ φθάσουν σὲ πολιτικὴ δλοκλήρωση. Ἐννοοῦμε τίς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, ποὺ ἐπηρεάστηκαν περισσότερο ἀπὸ τίς φεουδαρχικὲς μορφές ὀργανώσεως τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Σὲ μιὰ παρωχημένη, ἀρχαϊκὴ μορφή πολιτικῆς ὀργανώσεως παρέμειναν φύλα τῆς δυτικῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου καὶ μπόρεσαν μόνο ἀργότερα νὰ δημιουργήσουν μερικὲς μικρὲς ἡγεμονίες. Πρόκειται γιὰ τοὺς Ἀλβανούς, οἱ ὅποιοι κατόρθωσαν νὰ ἐπιτύχουν πολὺ ἀργότερα τὴν ἐθνικὴ τους χειραφέτηση.

φῦλα ποὺ ἐντάχθηκαν στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ οἰκουμένη¹⁶. Ἡ πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ τελικὴ ἔνταξη τῶν φύλων αὐτῶν, Θρακῶν καὶ Ἰλλυριῶν, μέσα στὰ πολιτικὰ καὶ πολιτιστικὰ πλαίσια τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου χαρακτηρίζει τὴν τελευταία φάση τῆς ἀρχαιότητος, τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ὅπως ὀνομάζεται¹⁷. Ἡ προϊού-

16. Διαφορετικὰ βέβαια τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς συνέχειας μεταξὺ ἀρχαιότητος καὶ Μεσαίωνα, γιὰ περιοχὲς δηλ. ὅπου ἐγκαταστάθηκαν ὀριστικὰ τὰ σλαβικὰ-ἀλταϊκὰ φῦλα, τὸ ὁποῖο πολλοὶ ἱστορικοὶ ἀντιμετωπίζουν μὲ ἐντελῶς διαφορετικὰ, ἀνισο μποροῦμε νὰ ποῦμε τρόπο. Ἀρνητικὴ ἦταν ἡ ἀπάντηση ὅσον ἀφορᾷ τὴν πραγματικὴ συνέχεια, τὴν «ἀφηγηματικὴν συνέχειαν» (narrative Kontinuität), ἡ ὁποία ὀνομάζεται καὶ «περιοριστικὴ συνέχεια» (restrictive Kontinuität, βλ. H. M. BAUMGARTNER, *Kontinuität und Geschichte. Zur Kritik und Metakritik der historischen vurnunft*, Φραγκφούρτη 1972, σελ. 257-269) μεταξὺ τῶν παλαιότερων φύλων καὶ τῶν νέων λαῶν ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Χερσονήσο τοῦ Αἴμου, ἐκτὸς βεβαίως τῶν ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν ἀφηγηματικῶν πηγῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν ἔκφραση συνέχειας τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου. Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα συνήθως κατατάσσονται μὲ σαφήνεια ἢ στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ἢ στὸν πρόωμο Μεσαίωνα. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση, τὴν ὁποία ἔκανε ὁ Henning (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 533 κ.ἐξ.) σχετικὰ μὲ τὴν χειρωνακτικὴ παραγωγὴ, ἰσχύει νομίζουμε καὶ γιὰ ἄλλες περιοχὲς. Σχετικὰ, μπορεῖ νὰ ἰδῆ κανεὶς τὸ συλλογικὸ ἔργο *Antike und Mittelalter in Bulgarien* ποὺ δημοσίευσαν οἱ V. Beševliev - J. Irmscher (Berliner byzantinische Arbeiten 21), Βερολίνο 1960, ὅπου κανεὶς βρῖσκει ὕλικὸ καὶ γιὰ τὶς δύο περιόδους. Σχετικὰ μὲ τὴν συνέχεια ἀναφέρομε δύο νεώτερες ἐργασίες τῆς VASILKA TAPKOVA-ZAIMOVA, «L'heritage Thrace (Aspect historique et culturel)», στὸ *Dritter Internationaler Thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheks*, Βιέννη 2.-6. Juni 1980, Σόφια 1984, σελ. 267-273 καὶ V. BIERBRAUER, «Jugoslawien seit dem Beginn der Völkerwanderung bis zur slawischen Landnahme: die Synthese auf dem Hintergrund von Migrations- und Landnahmevorgängen», στὸ *Jugoslawien. Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart*, (Beiträge zum V. Internationalen Südosteuropa-Kongress, ἐκδ. ἀπὸ τὸν K.-D. Grothusen), Göttingen 1984, σελ. 49-97. Ἡ σλαβικὴ ἐπέκταση προκάλεσε κατ' αὐτὸν «χωρὶς ἀμφιβολία μία πλήρη καταστροφὴ τοῦ ρωμανικοῦ βίου». Ἐδῶ ὑπάρχει μία καθαρὴ τομὴ εἰς τὴν οἰκιστικὴ καὶ δημογραφικὴ ἱστορία στὰ Γιουγκοσλαβικὰ ἐδάφη ποὺ δικαιολογεῖ πλήρως τὸν ὄρο «Diskontinuität», ἀσυνέχεια (σελ. 66). Ἡ Tapkova-Zaimova δὲν πιστεύει ὅτι ὑπάρχει μεγάλο ρήγμα καὶ θέτει ὀρισμένα ἐρωτήματα ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐποικοδομητικὰ γιὰ τὴν ἔρευνα. Βέβαια ἐδῶ πρόκειται γιὰ μία ἄμεση σχέση μεταξὺ τῶν παλαιότερων καὶ νέων φύλων (δὲν ἔχομε δηλ. στοιχεῖα γιὰ νὰ τὴν πιστοποιήσωμε), ἀλλὰ γιὰ ἔμμεση, μέσω τοῦ Βυζαντίου ἐπίδραση, ποὺ διαπιστώνεται πολὺ εὐκόλα. Ὁ Henning πιστεύει ὅτι δὲν ἀποκλείεται μερικὲς ἀλλαγὲς στὴν τεχνικὴ μπορεῖ νὰ ὀφείλονται σὲ ἐπιδράσεις τῶν ἐπαρχιακῶν πληθυσμῶν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ ἐπέζησαν στὸν χῶρο αὐτὸ καὶ μετὰ τὴν κατάκτηση (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 533 καὶ 534, ὑποσ. 19).

17. Πόσο εἶχε προχωρήσει αὐτὴ ἡ ἔνταξη (Integration), φαίνεται, μεταξὺ ἄλλων, ἀν λάβωμε ὑπ' ὄψη μας τὰ «ἐθνικά», τὰ ἐθνώνυμα, τῶν διαφόρων φύλων κυρίως κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴ. Αὐτὰ νοοῦνται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὅχι μὲ ἔννοια ἐθνολογικὴ, ἀλλὰ ὡς γεωγραφικοὶ ὄροι, γιὰτὶ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν δῆλωση τῶν νέων λαῶν ποὺ εἰσέδυσαν στὸ Βυζάντιο. Ἐτσι ὀνομάζονται κατὰ ἕνα ἀρχαίζοντα τρόπο οἱ Βούλγαροι Μυσοί, οἱ Σέρβοι

σα δυνατότητα άφομοιώσεως είναι ούσιώδες χαρακτηριστικό τής αρχαιότητας, τής όποίας έκφραση είναι ό έξελληνισμός και έκρωμαϊσμός τών παλαιών φύλων. Αυτό φαίνεται μεταξύ άλλων από τόν σημαντικό άριθμό αυτοκρατόρων που κατάγονται από τούς πληθυσμούς αυτούς. 'Η αρχαιότης μπορεί νά θεωρηθῆ ως περαιωθεϊσα από τήν στιγμή που τó κράτος δέν είναι σέ θέση νά κρατήση τις μεγάλες μάζες τών βαρβάρων έκτός τών συνόρων και νά έμποδίσει τήν τελειωτική τους έγκατάσταση στις ευρύτερες περιοχές του κράτους. 'Η τελειωτική έγκατάσταση τών σλαβικών-άλταϊκών φύλων μετά τόν έβδομο αιώνα είχε ως άμεση συνέπεια τόν χωρισμό μεγάλου άριθμού έκλατινισθέντων στρωμάτων από τόν έλληνικό πληθυσμό¹⁸. Αυτό όδήγησε μαζί με άλλες άπώλειες, λόγω τής άραβι-

Τριβαλλοί, οί Ογγροι Παίονες και λοιπά (για τά έθνικά-γεωγραφικά βλ. GY. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica I*, Βερολίνο 1958, σελ. 23-29). 'Εάν αυτά τά έθνικά δέν είχαν χάσει τή σημασία τους δέν θά μπορούσαν νά χρησιμοποιηθοῦν τόσο εύκολα για τήν δήλωση άλλων λαών. Αυτό ή μετάπτωση τών έθνικών σέ γεωγραφικά δέν άφορᾶ μόνο τά όνόματα τών αρχαίων φύλων τής Χερσονήσου του Αΐμου αλλά και τά έλληνικά. Αυτό βέβαια είναι μία κληρονομιά τής έλληνιστικής κυρίως έποχῆς, δέν έχομε πιά Αιολείς, Δωριείς κ.λπ. Αυτό έγινε πιδ έντονο κατά τήν Βυζαντινή έποχή κάτω από τήν επίδραση τής Βυζαντινῆς διοικήσεως. 'Ετσι δίπλα στο θέμα Θεσσαλονίκης δημιουργήθηκε τó θέμα Μακεδονίας που περιλαμβάνει τήν Θράκη, ένῶ ή Θεσσαλονίκη από ένκλησιαστική άποψη άνῆκε στή Θεσσαλία. (H. DITTEN, «Die Veränderungen auf dem Balkan in der Zeit vom 6. bis zum 10. Jht. im Spiegel der veränderten Bedeutung von «Thrakien» und der Namen der Provinzen der thrakischen Diözese», *Byzantinobulgarica*, 7 (1981), σελ. 157-179 και ιδιαίτερα σελ. 174-177. Βλ. επίσης V. ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, «La competence des sources byzantines sur la survivance de l'ethnie Thrace», *Thracia* 1 (1972), σελ. 230-233 (βλ. επίσης *Variorum Reprints*, Λονδίνο 1979) και τήν πρόσφατη έργασία μου «'Η τροπή τών έθνικών σέ γεωγραφικά. 'Η περίπτωση τής Μακεδονίας», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου 'Η επικουριότητα στο Βυζάντιο* (έπιμ. Ν. Γ. Μοσχονά, Κέντρο Βυζαντινών Έρευνών/Ε.Ι.Ε.), 'Αθήνα 1993, σελ. 685-700. Χαρακτηριστικό για τήν ένταξη τών Θρακων στον έλληνορωμαϊκό κόσμο είναι ότι αυτός ό όρος δέν χρησιμοποιείται ἤ μόνο κατ' έξάίρεση για νά δηλώση ξένο λαό, ένῶ για τούς παλαιούς Θράκες, που κατοικοῦν σέ άπομακρυσμένες περιοχές στήν ύστερη αρχαιότητα χρησιμοποιείται ό όρος «Βησσοί». 'Η ένταξη τών φύλων αυτών στον έλληνικό Κόσμο είναι μιá διαδικασία που άρχισε πολύ νωρίς, από τόν πρώτο έλληνικό άποικισμό, ένῶ πολιτιστικές επιδράσεις διαπιστώνονται, ως γνωστό, ἤδη από τήν Μυκηναϊκή έποχή.

18. Βλ. H. MIHAESCU, «Die Lage der zwei Weltsprachen (griechisch und latein) im byzantinischen Reich des 7. Jahrhunderts als Merkmal einer Zeitwende», στο *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz*, σελ. 100, ό όποιος είναι τής γνώμης, ότι όχι μόνο ό έκρωμαϊσμένος πληθυσμός του Δουναβο-καρπαθικού χώρου χωρίστηκε όριστικά μετά τήν έγκατάσταση τών Σλάβων από τόν έλληνικό, αλλά ακόμα και οί σχέσεις με τήν λατινική

κῆς ἐπεκτάσεως, στὴν ἐθνολογικὴ ὁμοιογένεια τοῦ κράτους, στὸν ἐξελληνισμό του. Ὁ ἐξελληνισμὸς ἀφορᾷ ἐπίσης ὅλα τὰ φύλα ποὺ εἰσέδυσαν στὸν κυρίως ἐλληνικὸ χῶρο, ἕναν ἐξελληνισμό τὸν ὁποῖο τὸ Βυζαντινὸ κράτος ἐπεδίωξε συνειδητά. Ἡ ἀναπροσαρμογὴ τοῦ κράτους στὶς νέες συνθῆκες συνάντησε σημαντικὲς δυσκολίες, οἱ ὁποῖες μπόρεσαν νὰ ξεπεραστοῦν ἀκριβῶς γιατί ὁ Ἑλληνισμὸς εἶχε βαθιὲς ρίζες στὸν χῶρο αὐτὸ τόσο ἀπὸ πολιτιστικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ πληθυσμιακὴ ἄποψη. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς μέσα στὸν κυρίως ἐλληνικὸ χῶρο ἦταν ὁμοιογενὴς κατέστη δυνατὸ νὰ ἀφομοιωθοῦν οἱ Σλάβοι σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα. Ἐξᾴλλου δὲν εἶναι σωστὸ ὅταν ὑπολαμβάνεται ὅτι ὁ ἐξελληνισμὸς συντελεῖται κυρίως στὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο ἐνῶ ὁ ἐκσλαβισμὸς συνήθως στὸ βιολογικὸ, γιατί οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἕνα ὑψηλὸ πολιτισμὸ. Τὸ ὑψηλότερο πνευματικὸ ἐπίπεδο ἑνὸς λαοῦ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἀφομοιωτικὴ του δύναμη στὸ βιολογικὸ ἐπίπεδο εἶναι μικρότερη ἀπὸ ὅτι στὴν ἀντίθετη περίπτωσι. Πρόκειται γιὰ μιὰ μὴ σωστὴ χρησιμοποίηση τῶν δύο ἐννοιῶν ἐξελληνισμὸς-ἐκσλαβισμὸς ποὺ ὀδηγεῖ σὲ ψευδοπροβλήματα, ὅπως τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Ἑλλήνων.

Ὅταν κανεὶς παρακολουθῆσει τὰ γεγονότα καὶ τὶς ἐξελίξεις ποὺ συντελέστηκαν δύο αἰῶνες μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ πρέπει νὰ καταλήξῃ στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἐποχὴ κρίσης. Ἡ ὑπαρξὴ σχετικᾶ περιορισμένου ἀριθμοῦ πηγῶν μετὰ τὸ 650-850 ὀδήγησε μερικοὺς ἱστορικοὺς νὰ κάνουνε λόγο γιὰ ἕνα ρῆγμα πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ γιὰ σκοτεινοὺς αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου¹⁹. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἔχομε καὶ τὴν μεγάλη πνευματικὴ καὶ

Δύση διεκόπησαν μετὰ τὴν βασιλεία τοῦ Μαυρικίου καὶ τοῦ Φωκᾶ. Γιὰ τὴν κατάστασι τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων στὴν Δύση μετὰ τὸν ἕκτο αἰῶνα, βλ. τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ P. LEMERLE, *Le premier humanisme byzantin, Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Παρίσι 1971 (ἐλληνικὴ μετάφρασι ἀπὸ τὴν Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδη, Ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς Οὐμανισμὸς, Ἀθήνα 1981, μὲ συμπληρώσεις στὴν βιβλιογραφία καὶ στὶς ὑποσημειώσεις).

19. Βλ. D. A. ZAKYTHINOS, «La grande brèche dans la tradition historique de l'hellénisme du septième au neuvième siècle», *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδου*, τ. 3, σελ. 300-327.

κοινωνική κρίση τῆς εἰκονομαχίας, τῆς ὁποίας τὰ αἷτια καὶ οἱ συνέπειες ἐρμηνεύονται κατὰ διαφορετικὸ τρόπο: ἀπὸ μερικοὺς ἱστορικοὺς σὰν μιὰ κρίση θεσμῶν μὲ ἰσχυρὴ ἀντανάκλαση στὸ πνευματικὸ πεδίο, λόγῳ τοῦ ρόλου —μερικὲς φορές μᾶλλον ἀρνητικοῦ— τῆς ἐκκλησίας. Ἀπὸ ἄλλους πάλι σὰν μιὰ συνέπεια ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων ποὺ συνάντησαν τὴν ἰσχυρὴ ἀντίδραση τοῦ ἑλληνισμοῦ· γιὰ αὐτὲς οἱ ἐπιδράσεις προϋπέθεταν μιὰ ὑπερβατικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ θεῖο μὲ ὅλα τὰ συνακόλουθα, μιὰ μὴ ἑλληνικὴ, μὴ πλατωνικὴ θρησκευτικὴ λατρεία, ἣ ὁποία ἔπρεπε νὰ παραιτηθῆ ἀπὸ τὴν εἰκονικὴ ἀναπαράσταση τοῦ ἱεροῦ γενικά, μιὰ καὶ τὸ ἐνθάδε δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἓνα πραγματικὸ ἀπεικασμα τοῦ ἐπέκεινα. Νομίζουμε ὅτι καὶ οἱ δύο θεωρήσεις ἀντιπροσωπεύουν μιὰ σημαντικὴ ὄψη τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ φαινομένου. Ἐπίσης ἀποτελεῖ πρόβλημα ἂν ἡ ἑλλειψη ἐπαρκῶν γραπτῶν πηγῶν προέρχεται ἀπὸ τυχαίους παράγοντες (π.χ. καταστροφὲς παντὸς εἴδους, ἀπὸ θρησκευτικὸ φανατισμὸ κ.λ.π.), ἢ ἂν εἶναι πράγματι ἑκφραση ἑνὸς ἰδιότυπου σκοτεινοῦ αἰῶνος, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα στὸν ἑλληνικὸ μεσαίωνα. Δὲν νομίζουμε ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀναζητήσουμε τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς σκοτεινῆς ἐποχῆς γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ μιὰ μεταβατικὴ ἐποχὴ ἢ στὸν πρῶμο μεσαίωνα. Ἐξ ἄλλου δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἔπρεπε νὰ ὑπάρξει κάποια ἀναμέτρηση σὲ περισσότερα ἐπίπεδα πρὶν τὸ κράτος πάρει τὴν μορφή τὴν ὁποία ἀπέκτησε στὴν ἐποχὴ τῆς μεγίστης τοῦ ἀκμῆς. Θὰ μποροῦσε κανεὶς ἐδῶ νὰ μιλήσῃ γιὰ ἓνα «Withdrawl and Return» τοῦ Ἑλληνισμοῦ ποὺ βρίσκεται σὲ μιὰ ἄμεση σχέση πρὸς τὴν προηγούμενη περίοδο τοῦ 4ου αἰῶνος, ὅταν ἐτέθησαν οἱ βάσεις τοῦ Χριστιανικοῦ Οὐμανισμοῦ ἀπὸ τοὺς μεγάλους πατέρες τῆς ἐκκλησίας, καθὼς ἐπίσης καὶ πρὸς τὸν σύγχρονο δυτικὸ κόσμο. Μόνον ὅταν συλλάβῃ κανεὶς σωστὰ τὴν σημασία αὐτῆς τῆς ἀκμῆς γιὰ τὸν εὐρωπαϊκὸν κόσμον μπορεῖ ἐπίσης νὰ καταλάβῃ τὸ πλήρες νόημα τῆς μεταγενέστερης εὐρωπαϊκῆς ἀναγεννήσεως μὲ τὸν ἀνθρωποκεντρισμὸ ποὺ τὴν διακρίνει. Ἡ μεγάλη συρροὴ τῶν λογίων μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ποὺ κατέφυγαν στὴν Εὐρώπη καὶ τῶν ὁποίων ἡ συμβολὴ γιὰ τὴν ἀνα-

νέωση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Δύση γίνεται ὅλο καὶ πιὸ συνειδητῆ, δὲν ἔχει μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἀκμὴ τοῦ 10ου αἰῶνος ἢ ὅποια, ὅπως ἐλέχθη, ἐπέδρασε ὡς μία πρόκληση γιὰ τὸν Δυτικὸ κόσμο. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συλλάβῃ καλύτερα τὴν ἐνότητα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ κόσμου ὅταν κανεὶς παρακολουθήσῃ τὴν ἐξέλιξη ὄχι ἀπὸ καταστροφὴ σὲ καταστροφὴ ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀκμὴ σὲ ἀκμὴ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἀποτελεῖ τὸ Βυζάντιο τὸν σύνδεσμο μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων ἐποχῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς νεότερης ἐποχῆς. Εἶναι ἀκριβῶς τὸ Βυζάντιο ποὺ καθιστᾷ αὐτὴ τὴν ἐνότητα κατανοητῆ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ξεπερνᾷ τὸ Βυζάντιο χρονικὰ τὸν μεσαιωνικὸν κόσμον, ἐφ' ὅσον ὡς κρατικὸ μῶρφωμα ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τοῦ μεσαίωνα. Γιατὶ αὐτὸ ποὺ συνήθως ὀνομάζει κανεὶς ὕστερη ἀρχαιότητα ἀποτελεῖ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδο καὶ ἀποτελεῖ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις μιὰ ἐνότητα μὲ τὶς ἄλλες περιόδους τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας ποὺ θεωροῦνται ὡς μεσαιωνικῆς. Τίθεται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα ἂν αὐτὴ ἡ περιοδιοποίηση θέτῃ σὲ ἀμφισβήτηση τὴν ἐνότητα τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας. Δὲν νομίζουμε ὅτι συμβαίνει κάτι τέτοιο. Ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη δὲν ὑπάρχει πρόβλημα, γιατί ὡς γνωστὸ, μπορεῖ ἓνα φαινόμενο νὰ ἀνήκῃ σὲ περισσότερες τάξεις φαινομένων. Ἀκριβῶς ἐδῶ ἐκφράζεται καὶ ἡ οὐσία τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης (ἀλλὰ ἐπίσης καὶ κάθε ἐπιστήμης) ποὺ ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση μιᾶς πραγματικότητας ἀλλὰ ποὺ συγχρόνως περιέχει καὶ ἓνα στοιχεῖο ἀποδοχῆς. Ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἄποψη δὲν σημαίνει αὐτὸ μιὰ παραβίαση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας γιατί τόσο ὁ Βυζαντινὸς ὅσο καὶ ὁ Δυτικοευρωπαϊκὸς κόσμος, ἀποτελοῦν μέρη μιᾶς εὐρύτερης ἱστορικῆς ἐνότητας τῆς εὐρωπαϊκῆς. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς τέτοιου ἰδιόμορφου κρατικοῦ μορφώματος, τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο λειτουργεῖ σὰν ἓνα ἐνδιάμεσο μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων ἐποχῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀνήκει καὶ στὶς δύο ἐποχές. Δὲν εἶναι ἐπίσης δύσκολο νὰ ἀκολουθήσουμε τὶς δύο πορεῖες ἐξελίξεως γιατί οἱ δύο τρόποι περιορισμοῦ δὲν ἀλληλοσυγκρούονται. Σὰν μεσαιωνικὴ καθαυτὸ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ θεωρήσῃ τὴν μεσοβυζαντινὴν καὶ τὴν ὕστεροβυζαντινὴν περίοδο

τις όποιες μπορεί κανείς να διαιρέσει πάλι σύμφωνα με όρισμένα κριτήρια. Δέν μπορούμε έδω να εισέλθουμε στο πρόβλημα τής περιοδιοποίησης τής Βυζαντινής ιστορίας ούτε και τής μεσαιωνικής έποχης²⁰. Θέλουμε μόνο να παρακολουθήσουμε τήν εξέλιξη όσον άφορᾶ τὸ πέρασμα από τήν αρχαιότητα στους Μέσους Χρόνους. Μπορούμε έτσι να διακρίνωμε μία μεταβατική περίοδο, ή οποία οδηγεί από τήν καθαυτό ύστερη αρχαιότητα στον μεσαίωνα, ένῶ τὸ διάστημα μεταξύ τοῦ 7ου και τοῦ 9ου αιώνα μπορεί να θεωρηθῆ ως πρώιμος μεσαίωνας. Στόν πρώιμο αυτό μεσαίωνα μπορούν να ένταχθοῦν και τὰ άλλα φύλα τής Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Τὸ πραγματικό τέλος τής αρχαιότητας θά έπρεπε να τοποθετηθῆ στο διάστημα μεταξύ τής βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ και εκείνης τοῦ Ἡρακλείου (565-641) ή καλύτερα μέχρι τὸ έτος τής κατακτήσεως τής Ἀλεξάνδρειας από τους Ἀραβες (642) για λόγους που εύκολα μπορεί κανείς να κατανοήσῃ²¹. Ἄν τώρα συγκρίνη κανείς αυτή τήν διαίρεση με εκείνη τής Δυτικῆς Εὐρώπης θά πρέπει να παρατηρήσῃ ότι οί αντίστοιχες φάσεις υπάρχουν αλλά δέν εξελίσσονται πα-

20. Για τήν περιοδιοποίηση τής βυζαντινής ιστορίας βλ. E. P. HÜBINGER, «Spätantike und frühes Mittelalter», ένθ' άνωτ., σελ. 199 κ.έξ., καθώς και στις διάφορες γενικές συνδετικές έργασίες όπως τοῦ Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Βυζαντινή Ἱστορία 324-1071*, σελ. 19-27 και I. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, τόμ. 1: *Ἱστορία πρώιμου Βυζαντινῆς περιόδου (324-565)*, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 27-31.

21. Ἐφ' όσον δεχόμαστε μία στενότερη μεταβατική έποχή, συνδέομε τις δύο χρονολογίες, δηλ. τὸ τέλος τής βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ με εκείνη τοῦ Ἡρακλείου, που αποτελοῦν και οί δύο σημαντική ιστορική καμπή και μπορούν να χρησιμεύσουν ως άφετηρία για τὸν καθορισμὸ τῶν περιόδων τής βυζαντινῆς ιστορίας (βλ. άνωτ.). Ὁ Διονύσιος Ζακυθηνὸς θεωρεῖ τὸ έτος 642, τήν κατάκτηση τής Ἀλεξάνδρειας από τους Ἀραβες ως μιὰ μεγάλη ιστορική καμπή, γιατί μετά από αυτήν τήν μεγάλη άπώλεια ὁ ρόλος τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ως φορέως τής μεγάλης οίκουμενικῆς έλληνιστικῆς παραδόσεως μειώθηκε σημαντικά, που αναγκαστικά έπρόκειτο να οδηγῆσει σε μιὰ κρίση και φυσικά σε μιὰ αναπροσαρμογή. Αὐτή ή κρίση καθορίστηκε περαιτέρω από τήν διείσδυση τῶν νέων λαῶν στην χερσόνησο τοῦ Αἴμου. Ἀπό τήν άλλη πλευρά αποτελεί επίσης και ή βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ μιὰ σημαντική καμπή. Ἡ διάλυση τής φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν και ή ίδρυση τοῦ ναοῦ τής Ἀγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη συμβολίζουν άκριβῶς αυτή τήν βαθειά άλλαγή, που σήμαινε τήν μετατόπιση τοῦ πνευματικοῦ κέντρου και τήν ύπαρξη μιᾶς νέας πνευματικῆς αρχῆς, που έμφύχωνε ὅλη τήν οίκουμένη. Ἄλλά παρά τήν άλλαγή αὐτή μένει πάντα ως ὑψίστη αρχή ή «σοφία», έν και ὅχι μιᾶς θεᾶς, όπως στον Παρθενῶνα, ὅμως τοῦ μόνου ἀληθινοῦ και παντοδύναμου Θεοῦ.

ράλληλα. Ὅτι στὴν Νοτιοανατολικὴν Εὐρώπη ἡ ὕστερη ἀρχαιότητα διήρκεσε πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅτι ὁ πρῶμος μεσαίωνας, ἐνῶ στὴ Δύση συνέβη τὸ ἀντίθετο. Ἐπίσης καὶ στὴν ὕστερη μεσαιωνικὴ ἐποχὴ οἱ ἐξελίξεις δὲν συμπίπτουν ἐξ αἰτίας τῆς Ὀθωμανικῆς κατακτήσεως.
